

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav české literatury a komparatistiky

Bakalářská práce

Ženství v Komenského Labyrintu světa a ráji srdce

Feminity in Labyrinth of the World and Paradise of the Heart by Jan
Amos Comenius

Zuzana Hanajová

Praha 2021

Vedoucí práce: Mgr. Marie Škarpová, Ph.D.

Poděkování:

Ráda bych poděkovala Mgr. Marii Škarpové, Ph.D. za pomoc při výběru tématu, za hodnotné informace a doporučení týkající se zvoleného tématu a vlastního textu bakalářské práce a za ochotu a vstřícnost během všech konzultací.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 15. 4. 2021

Zuzana Hanajová

Abstrakt

Cílem bakalářské práce je analýza ženství v Komenského Labyrintu světa a ráji srdce za pomoci genderově analytického postupu. Metodou pozorného čtení se zaměřím jak na gramatický aspekt, tedy užívání ženského rodu v textu, tak na další genderové aspekty, které text k analýze nabízí. Práce bude zkoumat, jakým způsobem je v textu utvářen mužský svět (včetně jeho ideální podoby, tj. ráje) a jaké místo v něm ženské subjekty zauímají. Zároveň se budu věnovat povahové charakterizaci představených ženských postav.

Klíčová slova

Gender, pohlaví, žena, ženství, Labyrint, Ráj, J. A. Komenský, Labyrint světa a ráj srdce

Abstract

The aim of the bachelor thesis is to analyse the feminity in Labyrinth of the World and Paradise of the Heart by Jan Amos Comenius using gender analysis. By the method of close reading, I will focus both on the grammatical aspect, which means a use of feminine gender in a text, and on other gender aspects which the text offers to an analysis. The thesis will examine how a masculine world (including his ideal form, i.e., paradise) is created in the text and which place the feminine subjects have in this world. I will also pay attention to the characterization of presented feminine characters.

Key words

Gender, sex, woman, feminity, Labyrinth, Paradise, J. A. Comenius, Labyrinth of the World and Paradise of the Heart

Obsah

1. Úvod	6
2. Metodologická východiska	9
2. 1. Obecná metodologická východiska	9
2. 2. Východiska pro návrh klasifikace ženských postav v <i>Labyrintu</i>	10
3. Gramatický rod a popis pohlaví	13
3. 1. Obecně	13
3. 2. Mámení	15
4. Typy ženských postav v <i>Labyrintu</i>	18
4. 1. Pasivní ideální žena	18
4. 2. Pasivní žena ve špatných podmínkách	18
4. 2. 1. Žena s mocí	19
4. 2. 2. Žena bez moci	21
4. 3. Aktivní anti-žena	22
5. Labyrint versus Ráj	26
5. 1. Manželství	26
5. 2. Smrt	27
5. 3. Vláda	28
6. Patriarchální systém	29
6. 1. Patriarchální systém v <i>Labyrintu</i>	29
6. 2. Patriarchální systém v <i>Ráji</i>	30
7. Žena a jí přiřazené prostředí a chování	31
7. 1. Prostedí	31
7. 2. Chování	32
8. Závěr	34
Seznam odborné literatury	36
Prameny:	36
Literatura:	36

1. Úvod

Labyrint světa a ráj srdce nepatří mezi díla předmoderní literatury, jež v průběhu času zapadla a musela být badateli znovuobjevena. Naopak, jedná se o spis, který byl už od svého vydání doprovázen setrvalou recepcí a má dnes již značnou badatelskou tradici. Totéž můžeme říct i o jeho autorovi Janu Amosu Komenském. Komeniologie, tedy obor zabývající se studiem Komenského života a jeho díla, je dnes již oborem velmi rozsáhlým. Právě *Labyrint*,¹ jedno z Komenského nejznámějších děl, dnes patří mezi kanonické texty české literatury. Návrhů, jak jej číst, existuje nespočet, proto vnímám jako velkou výzvu pokusit se přijít s novým pohledem na dílo již tolikrát interpretované.

Ve své analýze se omezují pouze na *Labyrint světa a ráj srdce* s rizikem, že tím své závěry ochudím o možnost jejich zobecnění pro celou tvorbu Komenského a jeho autorský styl. Na druhou stranu mi to ale umožňuje analyzovat tento text detailněji a pozorněji.

K výběru *Labyrintu* pro analýzu a interpretaci mě dovedla Komenského snaha o úplnost popsaného světa. Jedná se totiž o dílo, které se pokouší zhodnotit fungování světa jako celku a na základě kritických výsledků tohoto pozorování následně navrhnout nové uspořádání společnosti. V této souvislosti považuji za jedinečnou možnost podrobit analýze, jak moc a jakým způsobem je právě v díle, které se snaží vystihnout svět komplexně, zaměřená pozornost na ženy.

Na povahu ženství v textech starší české literatury jsem se rozhodla soustředit kvůli vědomí odlišného vnímání světa a člověka v dřívějších dobách a chtěla jsem zjistit, jakým způsobem se toto pojetí v soudobé literatuře projevuje. Bylo pro mě výzvou nesměřovat k interpretacím, které by vycházely z mého vlastního přesvědčení a moderní mentality, ale naopak více hledat, jaká čtení mi nabízí sám text, potažmo dobová preskriptivní literatura.

Při interpretaci textu jsem použila nástroje genderové analýzy, která spolu s pojmem gender vznikla poměrně nedávno. Prvotním podnětem k diskuzi o genderu tak, jak jej známe dnes, byly tzv. „dějiny žen“, tedy pátrání po ženách a jejich osudech v historii. Poměrně brzy se ale začalo toto pojetí problematizovat, jelikož víceméně pokračovalo v pohledu na muže a ženy jako na separátní sféry a zároveň se postupně objevovala nutnost hlubší diferenciací pojmu

¹ Pokud mě zajímá dílo jako celek, volím pojmenování *Labyrint světa a ráj srdce* nebo zkráceně *Labyrint*, v obojím případě psáno kurzívním písmem. Když se výklad týká pouze prvního dílu Komenského textu, volím označení *Labyrint* (s majuskulí a bez kurzívy), stejně tak označuji jako *Ráj* druhou část díla.

gender. S pojetím genderu jako analytické kategorie přišla v návaznosti na dřívější teoretické práce na počátku 90. let 20. století Joan W. Scott, která jej definuje jako „*historicky a kulturně specifické, relační vědění o vnímaných pohlavních diferencích, které slouží jako důležitý prostředek, jak vyjadřovat mocenské vztahy a organizovat společnost*“.²

K tomu, jak přistupovat k pojmu gender v kontextu raného novověku a jakým způsobem vést genderovou analýzu, mi pomohly studie J. Ratajové a L. Storchové, v nichž tyto badatelky pomocí genderové analýzy zkoumaly preskriptivní literaturu raného novověku. Stejně jako ony budu i já pohlížet na gender jako na textový konstrukt, který nutně nesouvisí se soudobou společenskou realitou nebo s biologickou daností. Rozdíl mezi směřováním mé práce a jejich studii spočívá v tom, že zmíněné badatelky se soustředily převážně na preskriptivní literaturu, já se pokusím aplikovat tuto metodu na dílo s výraznějším estetickým potenciálem, které má ovšem také některé rysy preskriptivní a návodné. Jelikož se jedná o genderovou analýzu, pokusím se vystihnout problematiku genderu v *Labyrintu světa a ráji srdce* v co největší šíři. Zároveň ale nezapomínám na specifické zaměření na otázku ženství.

Z analýz a interpretací *Labyrintu*³ byly pro mě nejdůležitější ty, které se zabývají alegorií a alegorickými postavami v *Labyrintu*, protože se při analýze ženství zaměřuji ve velké míře na popis alegorických ženských postav. Jedná se hlavně o studie J. B. Čapka,⁴ M. Kopeckého⁵ a H. Mirvaldové-Šmahelové.⁶ Primárně jsem pracovala s kritickou edicí *Labyrintu světa a ráje srdce* z ediční řady Opera Omnia I. A. Comenii.⁷

Tato bakalářská práce se člení do tří oddílů. Nejprve se snažím vystihnout, jak se v *Labyrintu světa a ráji srdce* pracuje s gramatickým rodem a s popisem pohlaví, následně představuji návrh

2 STORCHOVÁ, L.: Gender. In táž a kol.: *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014, s. 194–204.

3 PRAŽÁK, E.: Jan Amos Komenský. In V. Forst a kol.: *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. Sv. 2/II K–L. Praha: Academia, 1993, s. 812–820.

4 ČAPEK, J. B.: K otázkám kořenů, stavby a funkce *Labyrintu* Komenského. In *týž: Několik pohledů na Komenského*. Praha: Karolinum, 2004, s. 71–89.

5 KOPECKÝ, M.: Čtyři pohledy na *Labyrint světa*. In *týž: Komenský jako umělec slova*. Brno: Masarykova univerzita. Filozofická fakulta, 1992, s. 19–48.

6 MIRVALDOVÁ, H.: Alegoričnost v *Labyrintu světa a ráji srdce* J. A. Komenského. In *Slovo a slovesnost* 31, 1970, č. 4, s. 353–365.

7 KOMENSKÝ, J. A.: *Dílo Jana Amose Komenského*. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978.

klasifikace typů ženství, které můžeme v Komenského díle najít, a nakonec se zamýšlím nad vztahem k ženství v obou částech textu, v Labyrintu i v Ráji, a analyzuji jejich odlišnosti.

2. Metodologická východiska

2. 1. Obecná metodologická východiska

Před analýzou ženství v *Labyrintu* je vhodné představit alespoň ve stručnosti pojetí J. Ratajové a L. Storchové,⁸ ze kterého ve své práci ve velké míře vycházím. Badatelky představují raně novověký pohled na ženství prostřednictvím teoretického modelu panna – manželka – vdova, který byl frekventovaný jak v literatuře, tak ve společenském povědomí té doby. Tento model nevznikl až v raném novověku, měl tehdy za sebou určitý vývoj a v průběhu času se také proměňoval. První, patristický, model pracoval s těmito pojmy jako s pojmenováními různých forem sexuální zdrženlivosti, které si ale nejsou rovny, neboť nejvýše stojí model panny. Od 16. století se vedle patristického modelu začal objevovat protestantský model panna – manželka – vdova, který výrazně preferoval stav manželský, a tedy zařazoval oba další modely do chronologické posloupnosti. Panenství a vdovství byla vnímána jako stádia v životě ženy, před manželstvím a po manželství. Tento model je pro naše účely zásadní, jelikož jej převzala Jednota bratrská, jejímž členem Komenský byl, a tudíž je zajímavé sledovat, jakým způsobem se v *Labyrintu* s tímto modelem pracuje a jestli je případně nějakým způsobem problematizován.

Osoby ženského pohlaví byly podle protestantského modelu panna – manželka – vdova definované prostřednictvím špatných a správných příkladů, a to pro každé z těchto tří stádií zvlášť. Jedná se tak o protiklad dobré a špatné panny, pravé a nepravé vdovy a dobré a špatné hospodyně. Oproti tomu osoby mužského pohlaví se definovaly pouze opozicí dobrý a špatný manžel.

V návaznosti na protestantský model se v raně novověkých sporech o povahu feminity setkáme s rozličným vysvětlením společenského řádu, tedy role muže a ženy ve společnosti, a to

⁸ Vycházím ze studií publikovaných v ediční řadě Gender v českých preskriptivních diskurzech raného novověku:

Nádoby mdlé, hlavy nemající? : diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku. Eds. J. Ratajová a L. Storchová. Praha: Scriptorium, 2008.

Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží: diskursy manželství v české literatuře raného novověku. Eds. J. Ratajová a L. Storchová. Praha: Scriptorium, 2009.

Žádná ženská člověk není: polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století. Eds. J. Ratajová a L. Storchová. Praha: Scriptorium, 2010.

Děti roditi jest Božské ovtce: gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku. Eds. J. Ratajová a L. Storchová. Praha: Scriptorium, 2013.

s důrazem na jejich roli v manželství. První vysvětlení je náboženské. Společenský řád je stvořený Bohem a ženská inferiorita je ospravedlňována hlavně stvořením Evy z Adamova žebra a Eviným prvotním hříchem. Výjimky, které se v náboženských příbězích objevují, tj. příběhy, ve kterých žena vystoupí z role manželky a matky, potvrzují toto pravidlo, nevyvrací jej. Argumentuje se Boží vůlí, která zasvětila ženu netradičnímu osudu. Manželství je pak také svazkem nadřazeného muže a podřazené ženy, ve kterém muž odpovídá za správnou výchovu své manželky. Kromě krajních případů „zlých žen“ jsou ženy tvárné a v podstatě se popisují jako „*pasivní prostředí či oběti mužských chybných a hříšných aktivit*“.⁹

V 16. století se zároveň obnovil takzvaný galénský humoralismus, který rozlišoval mužské a ženské tělo na základě krevnosti. Mužské tělo, suché a teplé, bylo tělem ideálním, ženské bylo nižší formou těla, vlhké a chladné. Osoby mužského pohlaví měly podle tohoto modelu tendence k hněvu a zároveň k náročnějším aktivitám, oproti tomu osoby ženského pohlaví měly blíže k melancholii a byly předurčené k aktivitám v domácnosti.¹⁰

2. 2. Východiska pro návrh klasifikace ženských postav v *Labyrintu*

Na základě definic ženství, které se v rámci dobové preskriptivní literatury objevují, jsem si pro potřeby své analýzy vytyčila hlavní opozici při hodnocení ženy v rámci protestantského modelu panna – manželka – vdova. Pomocí této opozice jsem vytvořila modelové typy žen, které by určitým způsobem pokrývaly celé spektrum možného dobového ženského chování, a položila jsem si otázku, jestli se tyto ženské typy shodují s některými postavami v *Labyrintu*.

Opozicí, která se mi v dobové preskriptivní literatuře jeví jako nejdůležitější, byla aktivní versus pasivní žena. Aktivní žena byla konotována vesměs negativně (žena by podle dobových kritérií neměla být aktivní) a pasivní žena pozitivně. Za určitých podmínek však byla i v raně novověké kultuře aktivní žena tolerována. Analogicky jsem se pokusila najít také negativně hodnocenou pasivní ženu, tj. tu, která činí zlo nebo se kterou se špatně zachází. Tak jsem získala čtyři možné typy ženy, které budu nazývat: aktivní výjimečná žena (aktivní žena +), aktivní anti-žena (aktivní žena –), pasivní ideální žena (pasivní žena +) a pasivní žena ve špatných

9 STORCHOVÁ, L.: Gender a „přirozený řád“ v českojazyčných diskurzech vdovství, panenství a světectví raného novověku. In táž a J. Ratajová (eds.): *Nádoby mdlé, hlavy nemající ? : diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium, 2008, s. 519.

10 Ve druhé polovině 18. století se začalo na základě biologických rozdílů uvažovat o genderové polaritě jako biologicky dané. Tento pohled ale není vlastní období vzniku *Labyrintu světa a ráje srdce*, a proto se jím více zabývat nebudeme.

podmínkách (pasivní žena –). Tyto čtyři typy jsou ovšem spíše zjednodušující hypotézou, kterou je možné snadno problematizovat, jak se pokusím ukázat v následujícím výkladu.

Aktivní výjimečnou ženu lze najít v popisech svatých panen, které jsou schopné realizovat primárně mužské aktivity, dokážou argumenty přesvědčit protivníky o své pravdě a vykonat hrdinské činy. Jsou to panny, kterým Bůh dovolil nenásledovat tradiční ženskou cestu, tedy vdát se a mít děti, ale byl jim připraven speciální úděl. Nedostávají se tím ale do sporu s tradiční rolí ženy, naopak stávají se výjimkou potvrzující pravidlo, „přirozený“ řád. Jejich činy totiž podle dobové argumentace nevycházejí z nich samých, toto nadání dostaly božským darem, jejich „přirozená“ ženská slabost není nijak překonána. I ony jsou podřízeny Bohu, „přirozenému“ řádu, který jim stanovil jejich osud. Jednají tedy sice aktivně, ale stále zůstávají v podřízené pozici. Tyto svaté, aktivně jednající ženy se také často oblékají do mužských oděvů, čímž je jejich ženskost částečně popřena. Nejsou už tedy hodnoceny jako tradiční ženy. Pokud to zobecníme, aktivní ženy sice nejsou negativně hodnoceny, ale jsou tolerovány spíš jen kvůli tomu, že jsou stále vnitřně vnímané jako pasivní.

Aktivní anti-žena nemá v preskriptivní literatuře, kterou J. Ratajová a L. Storchová představují, jasně vymezené místo. Vztahují se k ní ale všechna poučení o tom, jak by se žena neměla chovat a co všechno je proti její „přirozenosti“. Aktivní anti-žena představuje odstrašující příklad toho, co by se mohlo stát, kdyby se žena rozhodla „přirozený“ řád nerespektovat. Neposlouchá muže, má ambice vládnout, což vzhledem k inferioritě její mysli musí zákonitě dopadnout špatně, a má tendenci se projevovat sexuálně.

Pasivní ideální žena je charakterizována návodnými pasážemi preskriptivní literatury. Je zcela ztotožněna s „přirozeným“ řádem a funkcí, jež je ženě přidělena. Jedná se o ideál, ke kterému by se měly všechny ženy snažit směřovat. V abstraktním pojetí bychom mohli jako pasivní ideální ženu označit církev, jelikož se často ve věci poslušnosti žen argumentovalo biblickým výrokem apoštola Pavla, že muž je hlavou ženy stejně tak, jako je Kristus hlavou církve. Vztah Krista a církve není interpretován pouze jako oficiální propojení Krista a instituce, ale je mu často přiřazena konotace manželská, kdy Kristus je ideální manžel a církev jeho ideální manželka.

Pasivní ženou ve špatných podmínkách je pro preskriptivní literaturu raného novověku naprostá většina reálných žen, které z nějakého důvodu nemohou dojít k dokonalosti pasivní ideální ženy. Nechovají se úplně tak, jak by měly, poněvadž jim byla buď dána funkce, kterou nemůžou vzhledem ke své inferiorní „přirozenosti“ správně vykonávat, a proto činí více zla než dobra,

nebo neposlouchají muže, jelikož nejsou správně vychované. Ať jsou však důvody jakékoli, je na muži, aby se postaral o nápravu. Tento typ ženy je představen mimo jiné Janem Thadeem Měřickým,¹¹ který přirovnává ženu k nádobě, která je sice křehká, ale také plná nedokonalostí. Musí se tedy čistit (opravováním, vychováváním, trestáním). Žena v tomto a mnoha dalších dobových textech není definovaná jako osoba samostatná, která jedná podle vlastní vůle. Naopak je tvárným, pasivním prostředím, u kterého záleží na tom, jak si její muž vychová. Pokud se mu to nepovede nebo pokud má žena tendenci replikovat mužovy nešvary, je to jen jeho chyba. Žena za své chování podle této teorie nenese odpovědnost. Komplikovanější je to v situaci, kdy špatné podmínky vycházejí z vnějšku, například od muže, který se ke své ženě chová neurvale. Na správné pasivní ženě není, aby muže vychovávala, proto se musí se situací smířit nebo se modlit za nápravu. Poslušná by měla být za jakýchkoli podmínek. V některých textech preskriptivní literatury raného novověku je sice specifikováno, do jaké míry musí žena poslouchat muže, pokud ji navádí k bezbožnému chování, ale v mnohých spisech se pouze klade důraz na její poslušnost nezávisle na mužově chování. Můžeme se také setkat s příklady preskriptivní literatury, ve které se argumentuje tím, že žena musí snášet mužovo chování, i když je nepřiměřené, kvůli prvotnímu hříchu. Tedy i „*zlým mužům mají být ženy podřízeny, protože podřízenost ženy je součástí Božího řádu*“.¹² S pomocí zde vytyčených kategorií se pokusím o analýzu ženských postav v *Labyrintu světa a ráji srdce* (viz kapitolu 4).

11 RATAJOVÁ, J.: Manželství v české literatuře raného novověku. In táž a L. Storchová (eds.): *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží: diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium, 2009, s. 764–765.

12 RATAJOVÁ, J.: Manželství v české literatuře raného novověku. In táž a L. Storchová (eds.): *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží: diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium, 2009, s. 746.

3. Gramatický rod a popis pohlaví

3. 1. Obecně

Nejprve se v genderové analýze zaměříme na vyjadřování gramatického rodu v *Labyrintu* obecně, tedy na popis obou pohlaví v textu a poté na práci s gramatickým rodem, a to zejména v případě Poutníkovy průvodce Mámení. Komenského Poutník se v průběhu děje setkává se skupinami z hlediska pohlaví různě definovanými a není nezajímavé sledovat, jakým způsobem tyto skupiny představuje.

To, že ve vyprávění převažuje mužský rod jak při popisu jednotlivců, tak skupin, na první pohled tolik nepřekvapuje. Mužský rod má v českém jazyce aspekt neutrální, všeobecný, a tudíž nenese vždy maskulinní konotaci. Nicméně v mnohých situacích v textu není mužský rod použit neutrálně. Nebudu však předpokládat, že se v případech, kdy je skupina lidí označena rodem mužským, jedná o úplnou absenci ženského pohlaví. Budu blíže zkoumat pouze případy, ve kterých se v textu začlenění ženského pohlaví do skupiny nebo jeho absence vyjadřuje explicitně.

Ženské pohlaví je v *Labyrintu* zmíněno v určitých místech v textu, ve kterých by šlo použít bezpříznakový rod mužský. V těchto situacích je zřejmý autorův záměr upozornit na přítomnost osob ženského pohlaví, tedy přiřadit je do skupin definovaných určitým způsobem.

Na začátku *Labyrintu* je ženský element poprvé zakomponován do nejobecnějšího popisu „ryňku světa“. Jsou zde vyjmenováni lidé „ze všeho světa jazyků a národů, všelijakého věku, zrostu, pohlaví, stavu, řádu a povolání“.¹³ Později jsou ženy zařazeny do stavu manželského formou zástupů „lidu obojího pohlaví“.¹⁴

Když Poutník „prohledává“ náboženství, popisuje v pohanském prostředí mimo jiné „slitiny mužů a žen“,¹⁵ které jsou používány k náboženským úkonům. Je to zajímavý moment, jelikož se jedná o modly, které údajně každý pohan užívá podle své preference, a jedním z možných předmětů uctívání jsou právě slitiny žen. To určitým způsobem kontrastuje s popisem ostatních náboženství, ve kterých žena zpravidla nezaujímá důležitou roli a v textu není explicitně

13 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 282.

14 Tamtéž, s. 287.

15 Tamtéž, s. 320.

zmiňována. Nejnápadnější absence ženského elementu je v popisu křesťanského Ráje. K této problematice se vrátíme.

Zajímavou částí Labyrintu je procházení hradu Fortúny. Poutník popisuje „*zástupy lidu*“,¹⁶ které se snaží do hradu Fortúny dostat. U tohoto označení bychom předpokládali, že se vztahuje jak na osoby ženského, tak mužského pohlaví. Hned při vstupu do hradu Fortúny ale Mámil mluví o vyvolených, kteří byli obdarováni penězi a zbožím, tímto způsobem: „*Však toto darové jsou paní Fortúny, kterýmiž ona milé syny své obkládá.*“¹⁷ Ženy nejsou přítomné ani u boháčů, ani u slavných a mezi rozkošníky se objevují pouze v epizodě, ve které je není možno vypustit, tedy u smilníků: „*I přijdem v týchž pokojích ještě na jinou síň, kdež obojího pohlaví houfy spatřím, ani se za ruce vodi, objímají, líbají; a nechť nepravím, co tu více bylo.*“¹⁸

Poslední pasáží Labyrintu, ve které jsou ženy explicitně zmíněné, je hrad královny Marnosti. Tuto část Komenský doplnil během pobytu v polském Lešně (v prvním vydání knihy z r. 1631 už byla součástí textu), aby čtenář mohl detailněji poznat Marnost, královnu Labyrintu. Jak ona, tak většina jejích pomocnic a služebnic, vyjma strážných, jsou ženy a sám Poutník se tomu podivuje. Že bylo toto genderové upřesnění postav záměrné, dosvědčuje replika, kterou autor dává do úst samotnému Poutníkovi: „*Divná tohoto světa správa! Král žena, rady ženy, úředníci ženy, všecken regiment ženský! Coť se ho kdo báti má.*“¹⁹ Ženské pohlaví na vedoucích pozicích představuje chaos, absurditu a absenci autority. Není náhoda, že podobné myšlenky o „přirozeném“ řádu, ve kterém Bůh nikdy neučiní ženu vladařkou, se v raném novověku šířily i v rámci preskriptivní literatury.

V *Labyrintu* můžeme najít popisy skupin, které nezmiňují ženy jako jejich součást. Absencí ženského rodu a ženských postav v některých stavech (např. u řemeslníků a vrchnosti) se ale zabývat nebudeme. I přes to, že zde nejsou ženy zmíněné, můžeme jejich přítomnost v těchto stavech považovat za samozřejmou, i když se tam nacházejí v upozaděné pozici. Jedním ze zajímavých momentů pro naši analýzu je ale popis křesťanů, hlavně těch v Ráji, jelikož se jedná o prostředí definované jako ideální. V této pasáži je ženský element v rámci křesťanského prostoru jasně upozaděn.

16 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 340.

17 Tamtéž, s. 342.

18 Tamtéž, s. 346.

19 Tamtéž, s. 354.

Už v první části knihy, při Poutníkově procházení Labyrintem a jeho setkání s křesťany, zvolá svatý Petr: „*Muži bratří...*“²⁰ V popisu Ráje, který je na náboženský aspekt zaměřený převážně, najdeme podobných výpovědí více. Správný křesťan se například v Ráji „*ani ženou ani dětmi, ani sám sebou naposledy tak neváže*“.²¹ V této promluvě je žena považována za společnici definovaného křesťana, nikoliv za aktivní postavu, která může text číst jako návod pro osobní zdokonalení. Je tedy nasnadě, že modelový čtenář *Labyrintu světa a ráje srdce* byl Komenským poměrně jasně zamýšlen a text byl určen spíše mužskému čtenářstvu. V době raného novověku a v podstatě i v dnešní době je poměrně běžné, že se dochází k jiným závěrům a akcentují se různá tvrzení podle předpokládaného čtenářstva či posluchačstva. Jedním z možných důvodů pro téměř úplnou absenci ženy v Ráji, části *Labyrintu* výrazně preskriptivního charakteru, může být právě cílení na čtenáře. Výhradně maskulinní je i promluva ke všem dobrým křesťanům, vyjádřená zvoláním: „*Ó blahoslavená porobo synů božích...*“²²

3. 2. Mámení

Z hlediska genderu je zajímavá alegorická postava Mámení, která plní společně s Všežvědem Všudybudem funkci Poutníkova průvodce. Alegorické postavy v Komenského *Labyrintu* mají podle Hany Mirvaldové-Šmahelové²³ většinou spíše tradičně statický alegorický charakter. Vlastnost nebo ideu, kterou vyjadřují, můžeme vyčíst z jejich jména a svými činy pouze potvrzují informaci jménem podávanou. Dvě postavy, které se této charakteristice vymykají, jsou právě Mámení a Všežvěd Všudybud. Jejich jména stejně jako u ostatních alegorických postav sice vyjadřují jejich hlavní vlastnost, ale zároveň jsou Poutníkovými průvodci, zauímají tedy aktivnější pozici než ostatní postavy. Uzda a brýle, které Poutníkovi předají, přejímají částečně jejich vlastní funkci, všetečnost a mámení, tedy „*drzost myslí, všeho ohledující, a zastaralý při věcech zvyk, pravdy barvám světa šalbu dávajícím*“.²⁴ Mámení a Všudybud proto mohou být mimo jiné i díky přítomnosti uzdy a brýlí postavami méně závislými na svém prvotním určení. Tito dva průvodci jsou daleko dynamičtější než ostatní alegorické postavy.

20 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 325.

21 Tamtéž, s. 379.

22 Tamtéž, s. 379.

23 MIRVALDOVÁ, H.: Alegoričnost v Labyrintu světa a ráji srdce J. A Komenského. In Slovo a slovesnost 31, 1970, č. 4, s. 353–365.

24 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 274.

Zároveň ale nejsou navzájem zaměnitelní, každý představuje něco jiného, ač mají často podobné názory. J. B. Čapek²⁵ zdůrazňuje, že Všudybud je drzost myslí, která potřebuje všechno prozkoumat, tedy ztělesňuje touhu po poznání samotného Poutníka, stojí proto v určitých okamžicích při něm (například při hodnocení boháčů v kapitole XXIV Poutník způsob boháčů prohledává) a zůstává s ním déle (viz kapitolu XXXVI Poutník z světa utéci chce). Oproti tomu Mámení je postava nezávislá, pohrává si s Poutníkem daleko víc než Všudybud a dokonce proti němu i veřejně vystoupí, když ho udá královně Marnosti (viz kapitolu XXX Poutník na palácu Moudrosti obžalován).

Jakým způsobem tedy pracuje autor s postavou Mámení a jak jí přidává na nezávislosti a zdůrazňuje její aktivní pozici? Na počátku příběhu se seznamujeme s tímto novým průvodcem způsobem zcela odlišným, než tomu bylo v případě Všudybuda, který je jednoduše popsán jako člověk, který se k Poutníkovi přidal. Mámení je popsáno jako stvoření bez jasně definovaného genderu a na určitosti mu nepřidává ani přítomnost fantastických prvků. Pro Poutníka je to „*jakýsi – nevěděl jsem muž-li či žena (nebo divně jaks zakuklený byl a okolo něho jako mlha se dělala)*“.²⁶

Hned vzápětí ale Mámení nabývá na určitosti, o fantastických prvcích, které jej doprovázejí v prvním popisu, už není žádná další zmínka a stává se v podstatě průvodcem z masa a kostí. Stejně tak se nedlouho po jeho prvním objevení²⁷ ustaluje jeho rod. Stává se Mámilem, tlumočníkem královny Marnosti, který už do konce příběhu není více označen pomocí středního rodu Mámení. Stejně tak jako je Všudybud označován jako vůdce, je Mámil převážně nazýván tlumočníkem a společně se o nich Poutník vyjadřuje jako o svých vůdcích/vládcích. Mámila později označí pro jeho udavačství zrádcem (viz kapitolu XXX Poutník na palácu Moudrosti obžalován).

Tato poměrně rychlá a trvalá přeměna gramatického rodu ze středního na mužský jednoho ze dvou hlavních Poutníkových průvodců značí aktivní pozici mužského elementu ve vyprávění obecně. Muž je ten, který má dynamičtější roli než žena, může se aktivněji snažit o činění dobra (Šalamoun), nebo zla a klamání (Mámil). U Mámila je také poměrně těžké odhalit jeho

25 ČAPEK, J. B.: K otázkám kořenů, stavby a funkce Labyrintu Komenského. In týž: Několik pohledů na Komenského. Praha: Karolinum, 2004, s. 84–85.

26 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 277.

27 V edici, se kterou pracujeme (KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978.) se postava Mámení objevuje na stránce 277 a už od stránky 280 je označována pouze jako Mámil nebo tlumočník.

„omamování“ Poutníka. Nedá se lehce přistihnout při činu na rozdíl od výrazné ženské postavy královny Marnosti, které je poměrně záhy sejmuta maska Moudrosti.

J. B. Čapek připomíná, že Mámil dokáže dlouho ovlivňovat mínění Poutníka mimo jiné tím, že využívá lstivé argumentace a slabých stránek Poutníkovy osobnosti. Snaží se ho například získat pro rozkošnický styl života v hradu Fortúny (kapitola XXV Způsob rozkošných světa) tím, že ho přesvědčuje, že jen tak najde pohodlí, které hledal. Dovede Poutníka zmást natolik, že se na chvíli k rozkošníkům přidá a zapomene, že původně objektem jeho zájmu pohodlí vůbec nebylo.

4. Typy ženských postav v *Labyrintu*

Od obecnějšího zobrazení ženství v *Labyrintu světa a ráji srdce* a analýze Komenského práce s gramatickým rodem přejdeme k zobrazení odlišných typů ženství v Komenského textu. Použiji při tom kategorie, které jsme si definovali v podkapitole 2.2. Ze čtyř navržených kategorií však využiji pouze tři, jelikož jsem v *Labyrintu* nenašla příklad ženství, který bychom mohli definovat jako typ aktivní výjimečné ženy.

4. 1. Pasivní ideální žena

Abstraktnější typ ideálního ženství, v návrhu klasifikace představený církví jako ideální manželkou Krista a matkou křesťanů, můžeme v Komenského díle najít v motivu země. Přecházíme tak do rovin nenáboženských a akcentuje se role matky. Poutník se vydává na plavbu s námořníky a zděšen nebezpečími, která se na moři vyskytují, vzývá zemi: „*Ó matko milá země, země matko milá, kde jsi? Voda rybám, tebe nám dal Stvořitel Bůh.*“²⁸ Země je zde matkou všeho lidstva, své děti miluje a opatruje. Zároveň ale stojí na hierarchii níže než Bůh, který ji stvořil, tedy se jedná o ideální, mateřské a standardně inferiorní vyjádření ženství.

S konkrétnějším vyjádřením pasivního ideálního ženství se můžeme setkat v *Ráji*. Žena zde nezabírá hodně prostoru, není jí dáno slovo a zároveň ho ani nepotřebuje. Z textu můžeme mít dojem, že ideální je jak ona sama, tak i podmínky kolem ní, takže se k ní možnost vyjádření ani nehodí, není nutná.

4. 2. Pasivní žena ve špatných podmínkách

Tento typ zobrazení ženství je nejtypičtější pro *Labyrint*. V dobovém kontextu byla ženská inferiorita používána pro zdůvodňování ženské omezenosti, předurčenosti pro podřadnější aktivity, zároveň byla snaha pomocí těchto argumentů ospravedlnit ženu, která činí zlo.

V *Labyrintu světa a ráji srdce* se často objevují postavy ženského rodu, které činí zlo nebo se chovají z nějakých důvodů nelogicky a nejsou schopné svoje jednání modifikovat. Možnost změny k lepšímu (v některých případech realizovaná) musí proto přijít pouze zvnějšku, sama postava ji nedokáže iniciovat. Tím se takovéto postavy přibližují výše představenému modelu ženy-nádoby, která může mít špatné, nebo dobré vychování, podle toho, jak je vytvarována.

28 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 296.

4. 2. 1. Žena s mocí

První z této skupiny ženských postav je Smrt. Jedná se o důležitou alegorickou postavu, a jelikož znázorňuje něco tak důležitého, jako je konec života, očekávali bychom, že bude mít nadřazenou pozici vzhledem k ostatním postavám, bude neměnná a že v přechodu do Ráje se změní nanejvýš přístup „pravých“ křesťanů²⁹ ke stále stejně mocné Smrti, a ne ona sama. Během popisu jejího jednání však získává poměrně silné lidské vlastnosti, a tudíž může být spíše charakterizována jako lidská bytost, přesněji řečeno jako žena, která je „vhozena“ do určitého prostředí, ve kterém je nucena činit zlo.

Smrt je zprvu představena jako aktivně jednající, což vyvolává dojem, že ona sama je strůjcem celého jednání a stojí výš než lidé. Hned v téže větě ale vypravěč zmiňuje, že „*aby se smrtedlnými býti pamatovali, napomínala*“³⁰ všechny lidi okolo sebe. V tuto chvíli začínáme tušit možnou nucenost této aktivity, které by se ona sama nejrady vyhnula. Viditelně se lidem ukazuje a upozorňuje na svou přítomnost, aby ten, kdo se rozhodne nezemřít, mohl prchnout, případně nežil tak hýřivým životem jako dosud, když si uvědomí, že je smrtelný. Nikdo z lidí jí však neposlouchá, spíše se snaží myšlenku na ni vytěsnit. Klíčová aktivita, kterou lidé vykonávají a která zpečetuje osud Smrti, je vyrábění šípů. Sama Smrt má pouze luk, jsou to lidé, kteří si vyrábějí šípy sami pro sebe, a někteří jsou tak troufalí, že je Smrti i sami donášejí. Smrt je tedy nucena ve své funkci setrvávat. Její „náprava“ je později ukázána v druhé části textu, v Ráji.

Postavou, která v něčem vykazuje podobné vlastnosti a má podobný osud jako Smrt, je Fortuna. Na první pohled lze konstatovat, že na hradě Fortuny je v podstatě všechno špatně. Jemnými náznaky v textu je ale možné dojít ke zjištění, že tomu mohlo být dříve jinak a že tuto proměnu opět způsobili lidé sami a Fortuna jen není schopná jimi zavedený systém změnit.

Považuji za důležité Komenského Fortunu zařadit do vztahu s postavou Fortuny v jiných dílech, která předcházela napsání *Labyrintu*. Fortuna totiž nebyla, stejně jako mnohé další Komenského personifikované postavy, zkonstruovaná výhradně pro *Labyrint světa a ráj srdce*. „*Líčení vzhledu Fortuny a jejího sídla a ovšem i její funkce v životě jednotlivce a společnosti je locus communis antické, středověké i renesanční literatury.*“³¹ Jedním z možných vzorů bylo

29 Křesťanů, kteří jsou v části Ráje hodnoceni jako ideální, dokonalí.

30 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 285.

31 KOPECKÝ, M.: Čtyři pohledy na Labyrint světa. In týž: Komenský jako umělec slova. Brno: Masarykova univerzita. Filozofická fakulta, 1992, s. 32.

pro Komenského dílo *Somnium de Fortuna* Aenease Silvia Bartholomea Piccolominiho, pozdějšího papeže Pia II. (1405–1464), ve kterém vypráví o snové návštěvě sídla Fortúny. Důležitým rozdílem, který mimo jiné odlišuje Komenského *Labyrint* od spisu *Somnium de Fortuna* a který bude i výchozím bodem pro naši interpretaci, je poměrně veliká samostatnost lidí obdarovaných Komenského Fortúnou. Oni si „sami připravují svůj osud, takže jejich bohatství, rozkoš a sláva se obracejí proti nim“.³² Zajímavými ve vztahu ke Komenského obrazu Fortúny jsou také dvě české skladby, veršovaný *Boj Štěstí s Neštěstím* a traktát *O Štěstí neboli Pán rady*, obě z konce 15. století, tedy značně předcházející Komenského textu. Ve druhé zmíněné skladbě nabízí pan Štěstí hlavnímu hrdinovi jak kladné, tak záporné mravní hodnoty a může si za to hrdina sám, že si zvolil ty špatné. V tom je opět možné vidět analogii s Fortúnou v *Labyrintu*. Dalším dílem, které představuje postavu Fortúny v hodně odlišném světle než Komenský, je *Peregrini in Patria Errores* (1618) Johanna Valentina Andreae, kde je Fortúna představena jako obluda.

M. Kopecký³³ Fortúně v *Labyrintu* přiřazuje spíše negativní konotaci, je postavou zcela zápornou a je vystavena Poutníkově kritice. Já bych naopak chtěla na několika příkladech ukázat, že Komenského Fortúně se nepřičítá celá vina za nastolený režim a určitá odpovědnost za to, jak to u ní chodí, je přisouzena i lidem.

Z Komenského textu se dozvídáme, že do hradu se původně chodilo jen jednou, strastiplnou, ale morálně nezkaženou branou, která se nazývala Ctnost. Protože ale byla pro lidi příliš strmá a bylo náročné ji zdolat, prolámali zdi a vytvořili si cesty další. Zde nacházíme první předpoklad: pokud by další cesty neexistovaly a do hradu by se dostávali pouze lidé ctnostní, nebyla by Náhoda, která Fortúně pomáhá s vyzvedáváním vyvolených, tak nespravedlivá. Lidí ctnostných by ve výsledku bylo daleko méně, a tedy by do hradu Fortúny došli prakticky všichni, pouze někdo by se tam dostal dřív, někdo později.

Sám hrad Fortúny je popsán jako jedna velká neřest. Jde však hlavně o problém kvantity a špatného užívání. Dary, které jsou lidem nabízené, nejsou špatné samy o sobě. Pokud by byla zachována míra nebo správné zaměření jejich užívání, nebylo by na hradě Fortúny nic špatné. Bohatí lidé totiž nemusí být nutně lakomci a mohou penězi pomoci potřebným. Odpočinek je v určité míře prospěšný, určité povyražení a jídlo s pitím stejně tak, tělesná intimita, pokud se omezíme pouze na tu manželskou, je v některých případech preskriptivní literatury uváděna

32 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 33.

33 Tamtéž, s. 19–48.

jako lék proti možnému smilství. A naposledy, sláva lidí může přinášet dobro, pokud se tito lidé snaží posouvat lidstvo kupředu a pozitivním směrem.

Fortuna a Industria (která v textu není blíže charakterizována), představené jako úřednice světa, zároveň společně na hradě Marnosti zpravují „o neřádích, kteříž se ve všech stávkách sbíhají, a to skrze společné nevěry, fortele, obmysly a šalby všelijaké: žádajíce, aby to nějak napraveno bylo“.³⁴ Komenského Fortuna by se tedy dala charakterizovat jako žena obsazená do určité role, která se jí vymkla z rukou, a ona sama není schopna vzniklý problém vyřešit. Je demonstrací dobového názoru, že učinit ženu vladařkou není dobrý nápad. Tento motiv se objevuje znovu i u královny Marnosti, které se budeme věnovat později.

4. 2. 2. Žena bez moci

Žena, se kterou je špatně nebo nespravedlivě zacházeno a která nemůže se svým osudem nic dělat, je v Labyrintu představena ve dvou případech. První, stručně zmíněný příklad je mužsko-ženský zápas v manželství: „Někudy vítězil muž; a žena ač se země, trávy, a čeho mohla, chytala, však za nim tažena byla předce: někudy pak muž za ženou, čemuž se jiní smáli: ale mně se to politování věc hodnější nežli smíchu zdála.“³⁵ V prvním případě je muž, který má být hlavou manželství, příliš bezohledný, a místo toho, aby ženu podle dobové mentality vychovával a utvářel jemnějšími prostředky, táhne ji i přes její křehkost tam, kam si myslí, že je třeba jít. Je to ale stále ještě přijatelnější příklad než ten opačný, ve kterém velí žena. Tato situace je k smíchu nebo je hodna soucitu, jelikož muž ztratil svou „přirozenou“ pozici a ženské vedení nutně směřuje k chaosu.

Druhý příklad tohoto typu ženství je obžalování Sprostnosti. Dobové sémantické pole adjektiva sprostný je široké: „prostý, upřímný; hloupý, neumělý, neučený, jednoduchý, nevzácný, všední, obecný člověk, špatný, chatrný“.³⁶ V kontextu obžaloby, která je proti Sprostnosti vedena, jelikož „některé dobré lidi zhaněla, lichevníkům lakomců, pijanům ožralců splající...“³⁷ se lze přiklonit k významu upřímnost a neumělost. Sok je ten, kdo ji obžaloval, a také všichni soudci mají pouze jména mužského rodu (Atheus, Svárurád, Sluchosud, Stranobij, Osobolib, Zlatomír, Darober, Nezkus, Malověd, Nebal, Kvapil, Ledabil a nejvyšší sudí Takchcimít).

34 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 356.

35 Tamtéž, s. 290.

36 ŠIMEK, F.: Slovníček staré češtiny. Praha: Orbis, 1947, s. 172.

37 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 330.

Ženská postava jako osoba obžalovaná je tedy v textu pravděpodobně zamýšlena záměrně, aby bylo lépe znázorněno učiněné příkoří. Žena totiž, vnímaná jako osoba něžného pohlaví, nemůže proti rozsudku bojovat ani intelektuálními zbraněmi, jelikož je její intelekt omezený, ani fyzicky, protože se jedná o křehké stvoření. Jediný způsob, kterým může Sprostota po učiněném rozsudku dát najevo svůj nesouhlas, je „*pláč a spínání rukou...*“³⁸

4. 3. Aktivní anti-žena

Postava Marnosti si žádá samostatné pojednání, jelikož je komplexnější než postavy předchozí. Marnost (a částečně i její pomocnice) bychom mohli označit za jedinou doopravdy aktivně jednající ženskou postavu v *Labyrintu*. Není „vhozena“ do určitého prostředí, ve kterém poté ze setrvačnosti jedná, naopak Marnost aktivně hledá nová řešení ve chvílích, které jsou pro ni problematické, a snaží se najít cestu ven ze svízelných situací.

Celý výjev na hradě Marnosti je Komenského dodatečným doplněním *Labyrintu*. Existují různé názory na to, jaké místo tato pasáž v celku díla zaujímá. Se zajímavým návrhem přichází L. Doležel,³⁹ který *Labyrint světa a ráj srdce* rozděluje na tři části: Labyrint, Šalamounův výstup na hradě Marnosti a Ráj. Jedná se o netradiční návrh na kompoziční analýzu tohoto díla, pro naše potřeby genderové analýzy je ale vyhovující spíše koncept *Labyrintu* jako díla dvoučlenného. Je sice pravda, že na hradě královny Marnosti mají ženy oproti Labyrintu i Ráji daleko větší prostor k prosazení se a k tomu, aby byl jejich hlas slyšen, nicméně stále patří do světa-Labyrintu. Marnost, podrobněji charakterizovaná v této části, je také zmiňována i během dřívějšího procházení Labyrintem. Budeme tedy v Komenského textu rozlišovat pouze část Labyrintu a část Ráje, jelikož se jedná o nejvýraznější opozici z hlediska vyjádření ženství.

Poutník si je hned při příchodu do hradu Marnosti vědom možného fyzického nebezpečí, kterému je vystaven. Fyzická převaha Marnosti je ale vyjádřena jinými „stvořeními“ než jejími pomocnicemi a jí samotnou. Jedná se o šelmu pojmenovanou Pošta nebo Sok (Poutník neví, jestli je to pes, rys nebo drak) a o Úlisnost a Moc, dva mužské strážce, kteří jsou představeni jako „*dva oděnci, drabantí královny, v ženském sic rouchu, hrozí však: zvláště levý*“.⁴⁰ Absence fyzické síly samotné vladařky a jejích společnic a celkový ženský element, který

38 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 331.

39 DOLEŽEL, L.: Kompozice „Labyrintu světa a ráje srdce“ J. A. Komenského. In Česká literatura 17, 1969, č. 1–2, s. 37–54.

40 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 353.

vládne na hradě, stačí k tomu, aby Poutník panování žen odsoudil ještě předtím, než se začnou objevovat další nesrovnalosti a nedokonalosti tohoto systému (viz kapitolu XXX Poutník na palácu Moudrosti obžalován). Ženské vlády se nikdo nebojí, což je Poutníkem hodnoceno jako důležitý nedostatek. Značí to opět poměrně jasný společenský názor na tuto problematiku. Šalamoun, jenž na hrad přichází záhy po Poutníkovi, je doprovázen bleskem a vyvolává v Poutníkovi to správné zděšení, pro pravou autoritu důležité.

Po Šalamounově příchodu máme možnost spolu s Poutníkem pozorovat Marnost při vladaření a následně dojít ke zjištění, že se nejedná o typ brutální hrůzovlády. Marnost nepoužívá násilí či věznění, typicky mužské zbraně pro nastolení autoritářského režimu. Používá zbraň daleko rafinovanější, které podlehne nakonec i sám Šalamoun. Tou zbraní je ženská chytrost, která je definována v mnohých dobových i starších textech jako jedno z největších nebezpečí. Jedním z takových textů je například středověká *Píseň o ženách*. V citované ukázce lze jasně vidět náhled na ženskou lstivost, který se objevuje i u Komenského:

„Střez se toho každý člověk, / buď kněz, žák neb ktož kolivěk: / žádá-li mietie dlhý věk, / varuj se ženské chytrosti. / Neb mnoho písma o tom jest, / že mnohé zklamá ženská lest: / stratili pro ni múdří čest, / zapomněvše své múdrosti. [...]

Druhý příklad jistý vieme, / jakož od kněží slýcháme, / že krále Davida ctného / a Šalamúna múdrého, / Samsona velmi silného, / Absolona přepěkného / všecky ženská lest zklamala, / nic jim múdrost nespomohla.⁴¹

Královna Marnost vládne slovem a umí jej všemožně překrucovat a přikrášlovat, aby dala těm, kteří si stěžují, zdání spravedlivého rozsudku (viz kapitolu XXXII Poutník se na tajné soudy a správu světa dívá). Také rozpolcenost jejího jména, Moudrost nebo Marnost, svědčí o její dvojakosti. Povyšuje tituly místo udělování privilegií a svobod a vymlouvá se na to, že nemůže pomoci chudým a poddaným, jelikož ustanovený řád je „přirozený“ a není radno jej měnit. V mnohých situacích je náročné poznat, kde se střetává její výmluvnost a chytrost s nelogičností a neprozíravostí. Není totiž na rozdíl od Poutníka schopná prohlédnout faleš zástupců vrchnosti, kteří ji přesvědčí, aby jim zlepšila už tak ideální podmínky (nebo jí na tom nezáleží): *„Ti když odešli, předstoupili někteří jménem vrchností, obtížnost stavu toho předstírajíce a za polehčení žádajíce. I povoleno jest jim, aby sobě hověli a skrze místodržící a*

41 LEHÁR, J. (ed.): Česká středověká lyrika. Praha: Vyšehrad, 1990, s. 213.

*úředníky věci řídili: na čemž přestavše a poděkovavše, odešli.*⁴² Jsou zde tedy nastíněny dva aspekty ženství, které se dostalo k moci. Jedná se o používání chytrosti k manipulování s lidmi a zároveň o chaos během ženské vlády, jelikož Marnost není schopná rozlišit opravdové problémy od zdánlivých a zlí lidé s ní manipulují ve svůj vlastní prospěch.

Zajímavým motivem této pasáže je stížnost žen na muže a mužů na ženy. Ženy se chtějí o vládu s muži rozdělit nebo začít vládnout samy, protože mají pocit, že muži už vládli dlouho. Odvolávají se na to, že Moudrost sama je ženou a panuje se svými pomocnicemi. Tento argument může značit nebezpečí vlády ženy, která dává příklad dalším ženám osamostatnit se. Muži se odvolávají na Boha, který Moudrosti-Marnosti vládu pouze svěřil, ale jinak je vládcem světa on sám. Marnost nakonec poručí Opatrnosti s Přívětivostí tajně jednat s oběma stranami, aby ženy byly navenek poslušné a muži předstírali, že si nechávají od žen radit, i když tomu tak není. Mužům je ponechána vláda a ženy mohou určitým způsobem ovládat muže v domácnostech. Řešení situace Poutník vidí ve výroku dvou mužů ze Šalamounovy skupiny: „Žena, kteráž ctí muže svého, za moudrou jmína bývá. [...] Muž jest hlava ženy jako i Kristus církve.“⁴³ Žena má být tedy poslušná muži, který je podle „přirozených“ zákonů vládcem.

Když Šalamoun odkryje všechny nešvary ve světě, radí se Marnost se svými pomocnicemi, jakým způsobem jej znovu získat. Odpověď je nasnadě: ženská chytrost vybírá nejtypičtější ženskou zbraň, svedení muže. Marnost tedy posílá za Šalamounem Přívětivost, Úlisnost a Rozkoš a boj vyhrává. V tento moment dosahují společnice Marnosti vrcholu své aktivity, už nefigurují jen jako rádkyně, nýbrž aktivně vymýšlejí strategii k přemožení Šalamouna a vzápětí též jednájí. Se zbytkem Šalamounovy družiny, která svodu nepodlehne, se Marnost vypořádá také pomocí chytrosti a manipulace, poštvě proti nim lid, který se jich krutě zbaví.

Postava Marnosti tedy představuje velice aktivní typ ženství. Jedná se v podstatě o anti-ženu, jelikož žena nemá být podle definic křesťanské „přirozenosti“ aktivní. Marnost jedná podle svého uvážení, a pokud se s někým radí, jsou to opět ženy. Na jejím příkladu se předkládá čtenáři dvojí varování. První varování je: neučíš ženu vladařkou. Nejen že používá ženské chytrosti k manipulaci s lidmi, kteří jsou jinak zdravého rozumu, ale zároveň tvoří ve světě obrovský chaos. Její vladaření nemá žádný řád, vynáší nesmyslné rozsudky, nikdo z ní nemá strach, zlí lidé jsou schopni prosadit si své, stručně řečeno je ve funkci zcela nekompetentní. Druhým varováním je nebezpečí spočívající v osamostatnění ženy. Postavu Marnosti lze

42 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 359.

43 Tamtéž, s. 361.

vnímat také jako ukázkou ženy, která se vymanila z mužského područí, což by se nikdy nemělo stát. Jedná se o hyperbolizovaný, odstrašující případ, který slouží k představení, kam až by mohla žena sama dojít. Rozhoduje se sama za sebe (a dokonce za celý svět) a vynáší špatná a nelogická nařízení. Nejhorší však je, že už není kontrolovatelná, ani vychovatelná, naopak je schopná svou chytrostí přelstít i moudrého Šalamouna.

5. Labyrint versus Ráj

Polarita Labyrintu a Ráje je v Komenského díle předvídatelná. V Labyrintu se nejprve představí všechny nešvary světa a v Ráji je poté navrženo řešení problematiky. Hodí se poznamenat, že toto řešení nezahrnuje úplnou izolaci Poutníka od společnosti a schování se v jeho nitru. Naopak, jde o pojetí, podle kterého se sice Poutník nejdříve navrátí sám do sebe, ale poté se znovu začlení do společnosti, tentokrát ovšem diametrálně odlišně od té, před kterou uprchl: „*Cesta poutníkova vede od kolektivu záporného vnitřní obrodou ke kolektivu kladnému.*“⁴⁴ Kolektivní představu se snažil Komenský zdůraznit i změnou názvu z Lusthausu srdce na Ráj srdce pro druhé vydání knihy. Jako synonyma slova lusthaus můžeme uvést slova besídka a letohrádek, která mají více individualistické pojetí než slovo ráj.⁴⁵

Nejedná se tedy o imaginární představu života po smrti, ale naopak o ideální model přerodu lidské společnosti ještě během života. Z tohoto důvodu se jeví jako velmi zajímavá možnost porovnat některé jevy objevující se v Labyrintu, které se posléze v Ráji představí znovu, tentokrát ovšem tak, jak by měly ideálně vypadat. V následujícím výkladu se zaměřím pouze na ty z nich, které souvisí s tématem této práce.

Oddíl Ráje byl po dlouhou dobu od zveřejnění díla tou hlavní, oblíbenější částí. Mnozí si například přepisovali pouze jej.⁴⁶ Je proto také pochopitelné, že na začátku Ráje najdeme shrnutí všech nešvarů, které Poutník v Labyrintu viděl, pro ty ze čtenářů, kteří chtěli přejít rovnou k úseku nápravnému a návodnému. Důležitost této části tedy není záhodno podceňovat, i přes to, že v naší době je čtivější Poutníkovy putování po Labyrintu pro jeho dějový charakter.

5. 1. Manželství

V Ráji dochází mj. k proměně manželství. Ideální manželství je přirovnáváno k panictví, s výjimkou společného manželského úkolu, rozmnožování. Ve všem panuje řád, manžele k sobě neváží pouta, ale „*zlaté zápony*“.⁴⁷ Ovšem kromě konstatování, že v manželství nejsou spory a že se jedná o „čisté“ manželství, se toho o ideálním manželství mnoho nedozvídáme.

44 ČAPEK, J. B.: K otázkám kořenů, stavby a funkce Labyrintu Komenského. In týž: Několik pohledů na Komenského. Praha: Karolinum, 2004, s. 88.

45 VOLNÝ, J.: Německo-český slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1966, s. 646.

46 ŠKARKA, A.: Komenského Labyrint světa a ráj srdce. In týž: Půl tisíciletí českého písemnictví. Praha: Odeon 1986, s. 381.

47 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 392.

Může to být na první pohled zvláštní, jelikož se jedná o jeden z důležitých mezilidských vztahů, ale ideální manželství již bylo v podstatě definováno dříve, v první části textu. Dva muži ze Šalamounovy skupiny již v Labyrintu vystihli inferiorní postavení ženy a muže jako její hlavu, tento aspekt tedy není potřeba v Ráji opakovat.

Další novou, důležitou informací je nadřazenost Krista a Boha nad tímto svazkem. Správný křesťan přikládá větší hodnotu víře než své ženě, svým dětem a také než sám sobě. Zároveň, jak představuje S. Richterová,⁴⁸ je svazek křesťana a Krista ideálním svazkem, dokonalým manželstvím, které stojí výš než pozemské manželství muže a ženy : „*Viděls v manželském stavu, jak kteří se sobě oblíbí, všechno opouštějí, aby svoji byli: učiň ty také tak, opusť všechno, i sebe samého, a odevzdej se mně plně, a budeš můj, a dobře bude.*“⁴⁹ Bezpodmínečnou lásku a přijetí tedy představuje vztah ke Kristu, manželství se v tomto kontextu jeví jen jako „milé tovaryšství“, ve kterém jsou jasně rozděleny role a je dán společný cíl, reprodukce.

5. 2. Smrt

K zajímavé proměně dochází v Ráji u postavy Smrti. Její přítomností v této části se značí mimo jiné to, že se Poutník nenachází v posmrtném prostoru, ale v potenciálně uskutečnitelném pozemském společenství. „Praví“ křesťané, tj. ideální společenství, které se chová zcela podle křesťanských zásad, mají poměr k smrti odlišný, pozitivnější než lidé v Labyrintu. Moment smrti totiž přibližuje jejich setkání s Kristem a Bohem, a tedy díky víře v toto shledání a posmrtný život v nebi dokážou vydržet různá utrpení.

Nejde ale pouze o jiný přístup ke smrti. I sama postava Smrti má jiný vzhled a chová se rozdílně. Smrt je v Ráji oblečena do Kristových prostěradel, neužívá luku (pravděpodobně ho u sebe ani nemá), ale těm, kteří mají zemřít, novinu pouze poví a samotný akt usmrcení už s ní není spojen. I v tomto případě má tedy poměrně silný lidský aspekt.

Smrt se může v Ráji stát lepší postavou díky své vnitřní pasivitě. Ona sama nemůže ze své podstaty změnit stav, ve kterém se nachází, aktivně z něj vystoupit či jej přetvořit v něco jiného. Naopak, jedná na základě setrvačnosti podle toho, do jakých podmínek byla zasazena, a pokud se prostředí změní, je poměrně tvárná. Je evidentní, že ženský aspekt Smrti není primární

48 RICHTEROVÁ, S.: Z labyrintu do ráje. Komenského dílo jako cesta poznání. In D. Vojtěch (ed.): Česká literatura na konci tisíciletí I. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2001, s. 61–75.

49 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 369.

definicí této postavy. Ovšem podobně jako je muž hlavou ženy, je i Bůh hlavou Smrti: pokud ona činí nějaké zlo, nemůže za ně, je to spíše vina okolí, které ji dostatečně „nevychovalo“. Tvarovat ji může jenom sám Bůh společně se svými prostředníky, „pravými“ křesťany. Jedná se tedy o jednu ze zajímavě rozvinutých ženských postav, jednou je představena v momentu, kdy se nachází ve špatném prostředí, a podruhé v situaci, kdy je správně „vychována“.

5. 3. Vláda

Posledním motivem hodným zmínky je proměna vládců. Správný pocit, který má smrtelník při setkání s vládcem pocíťovat, je podle Poutníka bázeň vzhledem k jeho velikosti. Na hradě Marnosti má pod rouškou klamu Poutník tento pocit pouze v prvních momentech setkání s královnou. Podobný motiv se pak opakuje při setkání Poutníka s Bohem. Je zajímavé, že oba vládci, královna Marnost i Bůh, jsou zpočátku popsáni podobně, jejich hlavními atributy jsou sláva a velikost, vyjádřené tradičním symbolem vyvýšené pozice a cenných materiálů (viz kapitulu XXX Poutník na palácu Moudrosti obžalován a kapitulu LII Poutník spatřuje slávu boží). Marnost je obklopena drahým kamením, čalouny, zlatem a sedí na nejvyšším místě pod majestátem, Bohu je přisouzen explicitně trůn a „*pod nohami jeho byl jako křišťál, smaragd a zafír, a trůn jeho jaspis, a vůkol něho duha krásná*“.⁵⁰ Je zajímavé, že u Marnosti je její velikost a sláva představena čistě materiálně a poté je přezkoumávána (Poutník například zjišťuje, že stěny jsou z papíru a díry jsou vycpané koudelí), při popisu božské nádhery se používá přirovnávání. Nevadí totiž, že Bůh není obklopen opravdovými drahými kameny, důležité je, že v Poutníkovi vyvolává dojem oslnění. U Boha se následně objevují andělé a zástupy kajících se lidí. Faleš Marnosti je prozrazena při pozorování jejího vladaření, Bůh a jeho vláda nejsou oproti tomu nijak více popsány. Přezkoumání Boha se nenabízí, Poutník věří, že je dokonalý a spravedlivý. Bůh mu odpouští jeho hříchy a dovoluje mu být ve světě i nadále Poutníkem, jelikož pro něj není materiální svět důležitý. Spíše se jej snaží nasměrovat na co nejlepší cestu do nebe.

50 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 394.

6. Patriarchální systém

Jak moc patriarchální jsou Labyrint a Ráj? Jaké místo ženy v těchto dvou částech zauímají?

6. 1. Patriarchální systém v Labyrintu

V první části Komenského díla jsou ženy viditelnější než v části druhé. V Labyrintu na první pohled zabírají nezanedbatelné místo. Vláda nad světem je svěřena ženě a jejím pomocnicím a ženám je dána v některých momentech možnost se vyjádřit.

Jejich přítomnost v Labyrintu tedy nelze popřít. Jaký ale mají vliv na celkové dění ve světě? Komenský se snaží popsat různé nešvary, které se ve společnosti vyskytují. Aby zdůraznil, jak velký chaos a bezpráví ve světě vládne, sáhne k situaci nepředstavitelné a absurdní, k vládě ženy. Marnost tedy v díle spíše jen umocňuje pocit neřádu, avšak svět si žije nezávisle na ní. Nelze zapomínat na to, že původně Marnost neměla v díle tak velkou roli, na její existenci bylo pouze poukazováno v průběhu putování. Nebyla tedy zamýšlena jako klíčová postava díla, jednalo se spíše o představu marnosti, která vládne světu, tedy o představu všudypřítomného chaosu. Se zajímavým názorem na abstraktní pojetí této představy, která má vládu nad celým světem,⁵¹ přišla S. Richterová. Pokládá si otázku, jestli není východiskem představy o nestálé, někdy pozitivní, někdy negativní vládě nad lidstvem náboženská interpretace, která byla Komenskému nepochybně známá, tedy „*pojetí Moudrosti-Marnosti, dvou tváří téhož světa, ambivalence všeho hmotného*“.⁵²

Když se Marnosti povede přelstít a svést Šalamouna a v podstatě vyhrát vládu nad světem, neznamená to, že by nějakým způsobem začala cílit na ženské zájmy a potřeby. Tato postava tedy sice Labyrintu oficiálně vládne, ale prakticky nemá velký vliv na nic z toho, co se kolem ní děje. Stejně vystupuje i postava Fortúny. Je jí svěřena důležitá funkce, kterou plní, ale vše, k čemu v jejím hradu dochází, probíhá spíše samovolně, bez jejího zásahu.

Ženy sice projevují v určitých momentech svůj nesouhlas vůči řádu světa (viz Sprostnost, stížnost žen na muže), ale to je v podstatě to jediné, co mohou dělat. Všechny vysoké funkce vykonávají muži, ženy jsou ve stavech zmíněné pouze okrajově. Zastávají spíše funkci doplňku

51 Vyčlenila bych z tohoto pojetí část, ve které je ukázána Marnost konkrétněji, jak vládne na svém hradě, jelikož má již výrazně lidský aspekt a nemůže být definována pouze jako představa.

52 RICHTEROVÁ, S.: Z labyrintu do ráje. Komenského dílo jako cesta poznání. In D. Vojtěch (ed.): Česká literatura na konci tisíciletí I. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2001, s. 68.

světa, který si Poutník prohlíží, než jeho plnohodnotnou součástí. Paradoxně je tedy i přes vládu Marnosti a jejích společnic Labyrint silně patriarchální, většině žen zbývá pouze možnost verbálního vyjádření nesouhlasu, případně požadavku změny.

6. 2. Patriarchální systém v Ráji

Verbální aspekt je zajímavý při popisu Ráje. Při přechodu do této části textu dochází k určitému uklidnění: Poutník se vrací do svého nitra a nachází vnitřní klid a víru v Boha. Zajímavé je, že v Ráji dochází také k úplnému ztišení ženského elementu. Žena, která v Labyrintu neměla příliš velké místo, ale bylo jí ponecháno právo se vyjádřit nebo být slyšena, v Ráji toto právo pozbývá. Stává se primárně oním doplňkem světa, jak jsme ho definovali dříve. V této, reflexivní části není místo pro různorodé postavy a mnohost hlasů. Jedná se pouze o Poutníkovu cestu za spasením, jeho monolog o tom, jak to v Ráji chodí, případně dialog s Kristem. Pomocí Poutníkovy popisu Ráje a pohledu na pravé křesťany je nabádán křesťanský čtenář, aby se snažil o zlepšení sebe samého. Cílí se však výlučně na čtenáře, nikoliv čtenářku.

Žena je v celé pasáži zmíněna pouze jednou, když je definován vztah „pravého“ křesťana k ní a k dětem. Problematiku ženy v ideálním společenství není třeba řešit, jelikož ví o své „přirozené“ povinnosti být muži poslušná a respektuje ho jako hlavu svou a hlavu rodiny. Navíc je její vztah ke správnému křesťanovi vztahem podružným. Nejdůležitějším je vztah křesťana ke Kristu.

Komplikovanější, viditelná žena, kterou lze v určitých situacích poznat v Labyrintu, v Ráji mizí a žena se stává ideálním, tichým doplňkem „pravého“ křesťana. Ráj sám o sobě bychom tedy mohli beze sporu zhodnotit jako patriarchální.

7. Žena a jí přiřazené prostředí a chování

Na základě provedené analýzy se pokusím shrnout, jaká panuje v *Labyrintu* představa o začlenění žen do sociálního prostoru, ženských rolích a chování ženy.

7. 1. Prostředí

Ženy až na výjimky v *Labyrintu světa a ráji srdce* pouze dokreslují prostředí, a v situacích, ve kterých nemusejí být představené jako součást společnosti, je jednoduše nenajdeme. Z toho důvodu nejsou explicitně zmíněné v žádném ze stavů, kromě „stavu“ manželského, na hradě Fortúny je najdeme jen tam, kde jsou potřeba, a výjimečně se jejich přítomnost naznačí vyjádřením o „obou pohlavích“, pokud chce vypravěč zdůraznit, že jsou někde přítomní jak muži, tak ženy. Je zajímavé, že i ony ojedinělé případy propracovaných ženských postav, které v zobrazovaném světě zaujímají nemálo prostoru, ve výsledku do jeho řádu v podstatě nezasahují.

Pokud se zaměříme na ženy, které se nacházejí v prostoru, jež je jim přiřazen, nejvýznamnějším příkladem jsou ty málo viditelné v Ráji. V *Labyrintu* se ale také můžeme setkat se ženou, která se nachází v prostředí, které je pro ni sice typické, ovšem není s ní správně zacházeno. Jedná se například o manželku, kterou manžel táhne proti její vůli (viz kapitolu VIII Poutník prohledává stav a řád manželů).

Na rozdíl od definic správného zasazení ženy do pro ni vhodného prostředí můžeme v *Labyrintu* najít daleko větší množství takzvaných anti-příkladů, které určují limity, za kterými by se žena neměla nacházet. První z těchto příkladů je popis pohanských model. I přes to, že Poutník obdivuje toleranci různých podob víry mezi pohany, hodnotí jejich počínání jako barbarské. Kromě slitin žen a mužů můžeme u pohanů najít slitiny zvířat, rostlin, vesmírných těles i ďáblů. Určitá devalvace těchto předmětů je obsažena už při pohanských aktivitách se slitinami. Poutník popisuje, že si každý z pohanů vybral pro něj vhodný předmět a „*před tím klekl, líbal, kadil, páčil*“.⁵³ Muži a ženy, definovaní jako smrtelníci, ne jako bohové a bohyně, nejsou podle Poutníka vhodným objektem náboženského kultu. Také samostatnost ženského elementu, před kterým se lidé klaní, je opět něco nového a nestandardního. V křesťanské nauce mají sice věřící v úctě například Pannu Marii, ale jedná se spíš o jistou prostřednici, která dala skrze Boha život

53 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 320.

Kristu, oba jsou jí formálně nadřazeni. Žena uctívaná sama o sobě v podobě slitiny je proto něčím nevhodným.

Kromě tohoto abstraktnějšího pojetí ženství se v prostředí, které jim není primárně přiřazeno, nachází většina ženských postav v *Labyrintu*. Fortuna s Marností (a s jejími pomocnicemi) jsou určitými prototypy zcela chybného zařazení ženy do sociálního prostoru. Řízení určité skupiny lidí, panování, je jednou z aktivit ženám striktně zakázaných a v *Labyrintu* se také vysvětluje, proč tomu tak je. Marnosti i Fortuně se jejich vláda vymyká kontrole, panuje všudypřítomný chaos a ze systému profitují špatní lidé.

7. 2. Chování

Chování ženy je druhým vhodným aspektem ke zkoumání, který může, ale nutně nemusí souviset s prostředím, ve kterém se žena nachází. Podle dobového očekávání není ideální ženské chování nutně vystiženo činěním dobra, ale primárně pasivitou. Tím hlavním pozitivním kritériem je vychovatelnost, tvárnost ženy. Jako neproblematický případ správného ženského chování můžeme opět zmínit ženu v *Ráji*.

Jedním z případů správného ženského chování i přes špatné podmínky, ve kterých se žena nachází, je také situace obžalování Sprostnosti. Ta sice poněkud protestuje proti nastalé situaci, lomí rukama a pláče, ale významnější zbraň (výřečnost nebo fyzické násilí) nepoužívá. Tím se přibližuje pasivnímu modelu ženy, která pokorně snáší jednání mužské autority, oproti ženě, která se snaží z mužského područí osvobodit, a to zcela v rozporu se svými „přirozenými“ pravomocemi. Pokud muž se ženou zachází špatně, je to podle dobového přesvědčení sice politováníhodná situace, ale není na ženě, aby se snažila ze špatného prostředí dostat nebo aby proti němu protestovala.

Dalšími typicky se chovajícími ženami *Labyrintu* jsou Fortuna a Smrt. U Fortuny i Smrti špatná situace nenastává kvůli jejich problematickému chování, ale hlavně z důvodu jejich zasazení do nevhodné funkce či prostředí. U Smrti se zároveň na konci díla tento problém vyřeší modifikací prostředí, ve kterém se nachází, tedy se potvrzuje, že problém nebyl v jejím nitru, byla schopná změny, byla tvárná, a to je tou nejdůležitější charakteristikou správně se chovající ženy.

Nyní přejdeme k anti-příkladům ženského chování. Příkladem toho, jak by se žena chovat neměla v momentu, kdy je jí činěno příkoří, je stěžování si žen na muže na hradě Marnosti. Celá situace je ukázkou toho, jak by se tyto problémy řešit neměly. Soudci nelogičnosti

mužského a ženského jednání jsou členové Šalamounovy družiny, kteří nechápou celý spor, jelikož „přirozený“ řád nabízí jasné řešení. Ženy se protíví Bohu, protože protestují proti jim dané inferiorní pozici a chtějí větší podíl na vládě, což je podle nich velmi vysoký stupeň rouhání. Muži oproti tomu nejsou schopní problém vyřešit sami, což by jako hlava ženy a rodiny být měli. Místo toho požadují rozsudek od Marnosti, opět ženy, což je akt, který si sám o sobě protiřečí. Vrchol nelogičnosti přichází, když muži argumentují tím, že sama Marnost je dosazena Bohem, tedy je odpovědná muži, který stojí nad ní, ale zároveň po ní chtějí, aby jim pomohla vyřešit jejich problém.

Žena, která se nejen chová neadekvátně, ale ani k tomu nemá v textu explicitně uvedený důvod, je například ta, která táhne muže podle své vůle (viz kapitolu VIII Poutník prohledává stav a řád manželů). Nejvýraznější anti-ženou je však královna Marnost. Je zcela samostatně uvažující a nezávislou ženou, což je jedno z velkých potenciálních nebezpečí. Je nevychovatelná a nekontrolovatelně rozvinula svou ženskou chytrost, kterou nyní používá proti mužům.

8. Závěr

Z výsledků pozorování, jak byly shrnuty ve dvou předchozích kapitolách, můžeme konstatovat, že Komenského *Labyrint světa a ráj srdce* byl nepochybně ovlivněn dobovým pojetím ženství a převážně koresponduje s klasifikací, kterou jsem představila v podkapitole 2.2. Při analýze a interpretaci textu ale zároveň vyvstalo několik nových otázek.

Literární postava Labyrintu, která je poměrně komplikovaně definovaná, a proto by si zasloužila samostatnou analýzu, je postava Pošty-Soka. Jde o pojmenování, které je v textu použito několikrát a někdy i v takovém kontextu, ve kterém můžeme předpokládat, že se nejedná o tutéž postavu. Nejdříve je Sok mužskou postavou, která obžaluje Sprostnost (viz kapitolu XIX Poutník stav vrchnosti spatřuje), následně je ale jako Sok nebo Pošta označen královnin pes (viz kapitolu XXX Poutník na palácu Moudrosti obžalován). Toto bych interpretovala jako nezáměrnou shodu jmen. Ovšem v momentu, kdy Šalamoun strhne královně Marnosti masku Moudrosti, je pes označen jako „ta Pošta“ (viz kapitolu XXXIII Šalamoun marnosti a šalby světa vyjevuje), což je motiv, který by mohl být z hlediska genderu zajímavý. Když totiž byl pes zuřivý a obávaný, byl označován mužským rodem, ale ve chvíli, kdy nedokáže zabránit sundání masky Marnosti a projeví se jeho inferiorita vzhledem k Šalamounovi a jeho družině, je pojmenován v rodě ženském. To lze uvést do analogie se změnou gramatického rodu u postavy Mámení. Posledním, neméně zajímavým příkladem je naprostá ztráta životnosti Pošty, když se Marnost hned po sundání masky a odchodu Šalamouna začíná radit se svými pomocnicemi. V textu čteme, že královniny pomocnice „*vracující se jedna za druhou Pošty o tom, co se tam děje, oznamovaly*“.⁵⁴ Editorské zachování majuskule u slova Pošta lze tedy v tomto případě hodnotit jako problematické.

Můj výchozí předpoklad byl, že obraz ženství není hlavním tématem *Labyrintu světa a ráje srdce*, a že tedy nepatří k otázkám, které chtěl Komenský definovat a vyřešit. *Labyrint* jsem vnímala jako dílo zabývající se problémy výlučně existenciálními a univerzálními a předpokládala jsem, že ženství je v něm tématem podružným, že je jen nepřímě definováno jako součást zobrazovaného světa. V Komenského textu však lze nalézt pasáže, které se k otázce ženy a jejího místa ve společnosti vyjadřují poměrně propracovaně a jasně, nejvýrazněji v části, která se odehrává na hradě Marnosti. Je jistě zajímavé, že tato pasáž, pro

54 KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. J. Kolár a M. Kopecký. Praha: Academia, 1978, s. 362.

genderovou analýzu zcela klíčová, byla do *Labyrintu* připsána dodatečně a objevila se až v prvním vydání v roce 1631.

Další otázkou, na niž jsem se pokusila najít odpověď, je otázka modelového čtenáře *Labyrintu*. Vzhledem k tomu, že v preskriptivní části *Labyrintu*, v *Ráji*, zabírají ženy velmi málo prostoru a apostrofy se používají pouze v mužském rodě, došla jsem k závěru, že modelovým čtenářem *Labyrintu světa a ráje srdce* je muž. Nejedná se o nijak překvapivou informaci, jelikož ženské čtenářstvo v té době nebylo početné a v dobové literatuře, která byla orientovaná výhradně na ženy, bylo toto zaměření jednoznačěji poznatelné. Text cílený na ženy byl daleko více orientován na ženskou tematiku a byl zasazen do prostoru určeného ženám. Literatura pro muže oproti tomu mohla mít charakter obecnější, mohla pojednávat i o otázkách světa, které byly mužskou doménou také, a mohla být tedy přístupnější celému spektru čtenářů. To můžeme vnímat jako jednu z možností, jak vysvětlit nejednoznačnost určení modelového čtenáře v *Labyrintu*, jelikož v této části není čtenář nějakým způsobem definovaný, kdežto v *Ráji* je zaměření na muže skoro jednoznačné.

Komenského text jsem zkoumala převážně ve vztahu k preskriptivní dobové literatuře o ženách. Dalším pohledem, který by mohl být zajímavý, je srovnání *Labyrintu* s jiným Komenského textem, který se také zaměřuje na celek světa a je rovněž didaktického charakteru, například s jeho učebnicí *Orbis pictus*.

Seznam odborné literatury

Prameny:

KOMENSKÝ, J. A.: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 3. Eds. M. Kopecký a J. Kolár. Praha: Academia, 1978.

KOMENSKÝ, J. A.: Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Sv. 7. Ed. A. Škarka. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1974.

Literatura:

ČAPEK, J. B.: K otázkám kořenů, stavby a funkce Labyrintu Komenského. In týž: Několik pohledů na Komenského. Praha: Karolinum, 2004, s. 71–89.

LEHÁR, J. (ed.): Česká středověká lyrika. Praha: Vyšehrad, 1990.

DOLEŽEL, L.: Kompozice „Labyrintu světa a ráje srdce“ J. A. Komenského. In Česká literatura 17, 1969, č. 1–2, s. 37–54.

KOPECKÝ, M.: Čtyři pohledy na Labyrint světa. In týž: Komenský jako umělec slova. Brno: Masarykova univerzita. Filozofická fakulta, 1992, s. 19–48.

MIRVALDOVÁ, H.: Alegoričnost v Labyrintu světa a ráji srdce J. A. Komenského. In Slovo a slovesnost 31, 1970, č. 4, s. 353–365.

NEWTON, K. M.: Feministická interpretace. In týž: Jak interpretovat text: kritický úvod do teorie a praxe literární interpretace. Přel. M. Orálek. Olomouc: Periplum, 2008, s. 198–222.

PRAŽÁK, E.: Jan Amos Komenský. In V. Forst. a kol.: Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. Sv. 2/II K–L. Praha: Academia, 1993, s. 812–820.

RATAJOVÁ, J.: Panna a panenství / panic a panictví v české literatuře raného novověku. In táž a L. Storchová (eds.): Nádoby mdlé, hlavy nemající? : diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku. Praha: Scriptorium, 2008, s. 542–590.

RATAJOVÁ, J.: Manželství v české literatuře raného novověku. In táž a L. Storchová (eds.): Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží: diskursy manželství v české literatuře raného novověku. Praha: Scriptorium, 2009, s. 733–775.

RATAJOVÁ, J.: Naučení pannám. Reedice českojazyčných preskriptivních textů v 18. a na počátku 19. století. In táž a L. Storchová (eds.): Žádná ženská člověk není: polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století. Praha: Scriptorium, 2010, s. 476–491.

RICHTEROVÁ, S.: Z labyrintu do ráje. Komenského dílo jako cesta poznání. In D. Vojtěch (ed.): Česká literatura na konci tisíciletí I. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2001, s. 61–75.

STORCHOVÁ, L.: Gender a „přirozený řád“ v českojazyčných diskurzech vdovství, panenství a světectví raného novověku. In táž a J. Ratajová (eds.): Nádoby mdlé, hlavy nemající? : diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku. Praha: Scriptorium, 2008, s. 508–542.

STORCHOVÁ, L.: Genderování těla v českojazyčných příručkách o těhotenství a porodu (16.–17. století). In táž a J. Ratajová (eds.): Děti roditi jest Božské ovotce: gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku. Praha: Scriptorium, 2013, s. 614–656.

STORCHOVÁ, L.: Gender. In táž a kol.: Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě. Praha: Scriptorium, 2014, s. 194–204.

STORCHOVÁ, L.: „Rozdělití samička od samičky...z příčiny pohlaví“. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století. In táž a J. Ratajová (eds.): Žádná ženská člověk není: polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století. Praha: Scriptorium, 2010, s. 455–475.

STORCHOVÁ, L.: Vedení manželství a etika sebe samé(ho) v českých preskriptivních spisech 16. a 17. století. In táž a J. Ratajová (eds.): Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží: diskursy manželství v české literatuře raného novověku. Praha: Scriptorium, 2009, s. 776–820.

ŠIMEK, F.: Slovníček staré češtiny. Praha: Orbis, 1947.

ŠKARKA, A.: Komenského Labyrint světa a ráj srdce. In týž: Půl tisíciletí českého písemnictví. Praha: Odeon, 1986, s. 359–383.

VAŘEJKOVÁ, V.: Tlumočník v Komenského Labyrintu světa. In Zlatý máj 34, 1990, č. 9, s. 515–520.

VOLNÝ, J.: Německo-český slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1966.